

УДК 332.1

О.В. Мініна, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті проведено дослідження процесу формування і розвитку теорії економічного простору, розглянуто основні наукові школи і погляди провідних науковців на проблему просторового розвитку, здійснено оцінку внеску кожного з них в удосконалення процесів моделювання економічного простору й оформлення теорії економічного простору.

Ключові слова: економічний простір, просторовий розвиток, регіоналістика, моделі розміщення, локалізація, штандортні теорії, кластери, геополітика.

В статье проведено исследование процесса формирования и развития теории экономического пространства, рассмотрены основные научные школы и взгляды ведущих ученых на проблему пространственного развития, осуществлена оценка вклада каждого из них в совершенствование процессов моделирования экономического пространства и оформление теории экономического пространства.

Ключевые слова: экономическое пространство, пространственное развитие, регионалистика, модели размещения, локализация, штандортные теории, кластеры, геополитика.

This article is about the opinions of experts and Doctors of economy theory for development of location problems and the appraisal of the contribution of each of them in improvement of economic space and the theory of economic space.

Key words: economic space, spatial development, regionalism, host models, localization, shtandortnye theory, clusters, geopolitics.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку регіоналістики свідчить про підвищення уваги науковців до проблеми формування цілісної теорії економічного простору. Останнім часом з'явилися численні дослідження у цьому напрямку, що відображають особливості трансформаційного періоду, спроби адаптування теоретичних напрацювань минулого до вимог сьогодення. Теорія економічного простору, вивчення її зародження і процесу наступного розвитку дає новий ракурс для осмислення трансформацій, що відбуваються в країні та світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні основи просторових економічних трансформацій розроблені у фундаментальних наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених. Питання розвитку теорії економічного простору розглядаються, зокрема, в роботах О.А. Біякова, М.П. Бутка, В.М. Василенка, О.В. Горчакової, О.Г. Гранберга, Б.М. Данилишина, Д.В. Клинового, І.О. Кучіна, Т.В. Пеппи, В.В. Радаєва, Ф.М. Рянського, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк та інших. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність спроб удосконалення основних положень теорії економічного простору, їхньої деталізації, виділення окремих наукових підходів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що в світлі загострення інтересу науковців до проблем моделювання економічного простору і просторового розвитку країн та регіонів існуючі теоретичні напрацювання бачаться нами як недостатньо систематизовані, що унеможливує остаточне формування цілісної теорії. Першим кроком у цьому напрямку має бути глибоке наукове дослідження історії виникнення та подальшого розвитку теорії економічного простору до її нинішнього стану.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження генези теорії економічного простору, систематизація поглядів науковців, виділення специфічних рис сучасного етапу вивчення трансформацій економічного простору.

Виклад основного матеріалу. Генеза теорії економічного простору яскраво демонструє тривалу відсутність ґрунтовних концепцій, положень, принципів. Як зазначає професор О.А. Біяков, “незважаючи на визнання факту існування такого простору, він сприймався переважною більшістю економістів-теоретиків як даність, але вивчення його властивостей, функцій, сутності процесів, що в ньому відбуваються, поведінки економічних суб'єктів у цьому просторі залишалося за бортом економічної теорії” [3]. Такої ж думки про розвиток просторової науки і Д.В. Ніколаєнко: “Ігнорування існування просторових господарських структур ..., а також абсолютне домінування лінійного ча-

су носить в економічній теорії настільки масовий характер, що не може розглядатися тільки як певне упущення одного з авторів або певної методології” [12], а також академік О.Г. Гранберг: “...в економічній науці укорінилася звичка до абстрагування від простору” [8], тобто економічна думка розвивалася як теорія “точкова” або теорія економіки “замкненої країни без розмірів”. Об’єктивне пояснення цього факту дає Д. Баттен: “реальна складність вивчення просторової економіки полягає в тому, що ми самі є частиною того, що намагаємося зрозуміти” [15, с. 107].

Однак слід підкреслити, що спроби вивчення просторової організації життя суспільства здійснювалися завжди. Початком можна вважати вчення античних філософів – Арістотеля і Платона. Вони розглядали питання суспільного устрою давньогрецької держави. Багато пізніше спроби створення просторової моделі ідеального суспільства зустрічаємо в роботах основоположників теорії соціальної утопії Т. Мора і Т. Кампанелли (“Утопія”, “Місто Сонця”), соціалістів-утопістів Ш. Фур’є (план побудови “соціетарного ладу” та “суспільства гармонії”) і Р. Оуена (вчення про “суспільство індустріалів”). Перший етап дослідження економічного простору можна охарактеризувати як державно-політичний, оскільки основна увага дослідників була спрямована на суспільні, політичні, геополітичні аспекти просторового розвитку.

Економічного навантаження набувають більш пізні роботи А. Сміта та Д. Рікардо. І хоча ці дослідження, у першу чергу, стосуються міжнародної торгівлі, однак чітко характеризують принципи розміщення виробництва та його спеціалізації залежно від територіального розташування основних факторів виробництва. Зокрема, А. Сміт дійшов висновку про вигідність товарообміну між країнами, кожна з яких спеціалізується на виробництві певних товарів залежно від тих природних і людських ресурсів, господарських традицій, які у ній переважають. Д. Рікардо поглибив дослідження, довівши, що міжнародна торгівля вигідна не тільки за наявності факторіальних переваг розвитку, але і за наявності так званих “порівняльних переваг”: окремій країні не обов’язково мати найкращі соціально-економічні й природні ресурси для розвитку відповідних видів виробництва – важливо мати різницю у витратах на виробництво, що сприятиме міжнародному обміну продукції та більш ефективному просторовому розвитку. Концепція А. Сміта і Д. Рікардо у сучасному розумінні визначає спеціалізацію регіонів і країн світу.

Необхідно відзначити, що А. Сміта і Д. Рікардо вважають одними із засновників науки про просторову організацію господарства не тільки представники регіональної науки, а й учені суміжних наук – економічної географії та геополітики.

Щоб не переривати логіку “факторного” підходу в теорії економічного простору, зауважимо, що існують і більш пізні дослідження в цьому напрямку: в 20-30-х роках ХХ ст. шведські науковці Е. Хекшер і Б. Олін працювали над удосконаленням теорії А. Сміта і Д. Рікардо. Вони ввели в аналіз співвідношення основних взаємозамінних факторів виробництва (праці, капіталу, землі) і розробили деякі нові положення. По-перше, згідно з теорією Хекшера-Оліна, у країн-учасниць міжнародного обміну складається тенденція до вивезення тих товарів та послуг, виготовлення яких використовує переважно надлишкові фактори виробництва, і, навпаки, ввозити продукцію, для якої є дефіцит будь-яких факторів; по-друге, розвиток міжнародної торгівлі призводить до вирівнювання “факторних” цін, тобто доходу, одержуваного власником цього фактора (у розвиток ідеї вирівнювання “факторних” цін значний внесок пізніше зробили дослідження Ф. Столпера і П. Самуельсона); по-третє, є можливість, за достатньої міжнародної мобільності факторів виробництва, заміни експорту товарів переміщенням самих факторів між країнами.

Теорія Хекшера-Оліна разом з доданими пізніше уточненнями залишається одним із головних інструментів аналізу міжнародної торгівлі та її впливу на формування економічного простору і розміщення продуктивних сил.

Повернемося до генезису теорії економічного простору. О.Є. Бавико узагальнив поширену думку стосовно того, що дослідження економічного простору є сучасним етапом розвитку просторової економіки, теоретичні підвалини якої були закладені у роботах, присвячених визначенню закономірностей територіального розміщення виробництва [2]. Саме в теорії розміщення виробництва економіка вперше почала розглядатися не як “точкова”, а як “просторова” категорія.

Засновником теорії розміщення продуктивних сил по праву вважається німецький економіст Йоган Генріх фон Тюнен, котрий у своїй книзі “Ізольована держава в її відношенні щодо сільського господарства й національної економіки” (1826) вперше вводить поняття економічного простору. Й. Тюнен не був першим науковцем, який почав аналізувати простір як економічне явище, але він був першим, хто використав для дослідження цього явища просторові методи аналізу. Відомий історик економічної думки М. Блауг вважає Й. Тюнена “батьком економічної теорії використання простору” [4].

Й. Тюнен створив схему, близьку до моделі оптимального розміщення сільськогосподарського виробництва (головним аргументом у ній є відстань від центру “ізолюованої держави”). У понятійно-термінологічний апарат Й. Тюнена були введені уявлення про “ідеальний об’єкт”, “економічний простір”, його властивості, зональні або поясні структури, градієнти цін і рентних платежів, фактори розміщення і економічну відстань. Свій метод Й. Тюнен формулював, виходячи з аналізу транспортних витрат на перевезення продукції від місця виробництва до ринку як основного фактора, під впливом котрого відбувається розміщення сільськогосподарських культур і господарств, що їх переробляють [3]. Оптимальна схема розміщення сільського господарства – це система концентричних кілець (кілця Тюнена) зі своєю спеціалізацією. Чим більша інтенсивність (продуктивність) виробництва аграрної продукції, тим ближче до міста-центру воно розміщене.

Інший німецький учений В. Лаунхардт досліджував оптимальне розміщення окремого промислового підприємства щодо джерел сировини і ринків збуту продукції. Вирішальним фактором розміщення виробництва, так само як і у Й. Тюнена, виявилися транспортні витрати. В. Лаунхардт не тільки звернув увагу на важливість транспортного чинника, а й розробив просторову модель розміщення у вигляді трикутника, кінці якого відповідають сировині, енергії, ринку збуту (1882). Місце ідеального розміщення виробництва розташоване на перетині відрізків, що з’єднують вершини трикутника, де сукупні виробничі витрати є мінімальними.

В узагальненому вигляді перша цілісна класична теорія розміщення промислового виробництва була розроблена німецьким економістом і соціологом А. Вебером (1868-1958) і представлена в його роботах “Про штандорти в індустрії” і “Теорія розміщення промисловості” (1909) [5]. В них ідеться про критерій оптимального розміщення, що полягає в мінімізації сумарних витрат виробництва і збуту.

А. Вебер увів поняття “фактор розміщення” (“штандортний фактор”) як економічну вигоду господарської діяльності залежно від розміщення. На думку дослідника, розміщення промисловості визначається співвідношенням транспортних витрат і витрат праці, а також впливом фактора агломерації – зосередження промисловості у певному місці, а геометрично підприємства слід розміщувати між родовищами сировини і місцями її споживання. Ефект агломерації залежить не від близькості до географічного пункту, а від технічної і просторової концентрації виробництва, можливості використання спеціалізованої інфраструктури.

Модель А. Вебера залишалася основною в теорії розміщення промисловості до середини 1930-х років, коли була піддана критиці А. Льошем і низкою американських економістів та географів. Класифікація ж факторів розміщення виробництва Вебера і досі залишається основною.

Моделі розміщення Й. Тюнена, В. Лаунхардта, А. Вебера відносять до класичних “штандортних” концепцій економічного простору.

Теорія центральних місць В. Крісталлера доповнила класичну штандортну теорію положенням про функції та розміщення системи населених пунктів, згідно з яким з часом територія покривається “крісталлерівською решіткою”, завдяки чому середня економічна відстань мінімізується. Головним припущенням дослідника було те, що на однорідній території розселення людей є рівномірним. Він умовно поділяє таку територію (стіленьник) на правильні шестикутники. В центрі їх – міста (центральні місця), які виробляють усю товарну продукцію, надають різноманітні послуги власному ринку збуту продукції і послуг. За такої організації розселення забезпечується мінімізація середніх відстаней поїздки покупців. Модель передбачає також ієрархію центральних місць (малі, середні, великі, найбільші), від якої залежать зв'язки між центрами різних рангів. Іншими словами, в рамках теорії В. Крісталлера економічний простір має ієрархічну структуру.

Теорія В. Крісталлера суттєво вплинула на розвиток сучасних концепцій раціональної організації сфери послуг і розселення населення у сільській місцевості. Найбільший розвиток модель В. Крісталлера отримала в дослідженнях Б. Беррі. Він обґрунтував можливість застосування теорії центральних місць не тільки до умов ідеального економічного ландшафту, а й для регіонів з нерівномірною щільністю населення і нерівномірним розподілом попиту по території. Таким чином, модифікована модель Б. Беррі логічно пояснює ієрархію ринкових центрів, які в межах міської території еквівалентні центральним місцям. Ця модель знайшла широке практичне застосування в США під час прогнозування розвитку та розміщення торгових підприємств (центральних бізнес-центрів, регіональних торгових центрів, локальних торговельних центрів та окремих підприємств торгівлі).

Теоретичні міркування Й. Тюнена, В. Лаунхардта, А. Вебера і В. Крісталлера отримали узагальнення в роботах А. Льюша [8, с. 63-66], що побудував на їх основі загальну теорію розміщення фірми, яка, виходячи з мінімізації транспортних витрат, трудових витрат і максимізації ринку збуту продукції, має неминуче розміщуватися у вершинах решітки Крісталлера й обслуговувати територію “гексагональних штандортів”. Ця теорія відноситься до неокласичних і у певному сенсі пояснює об'єктивне прагнення фірм до найбільш зручних точок простору, з потенційно мінімальними транспортними витратами.

Слід підкреслити, що А. Льюш не лише узагальнив теорії своїх попередників, але і розширив предмет теорії розміщення, перейшовши від мікрорівня до проблеми формування економічних регіонів, розробив принципові основи просторової економічної рівноваги. Регіональний економічний простір розглядається ним як ринок з кордонами, зумовленими міжрегіональною конкуренцією [3].

У цьому напрямку працював також Г. Хотеллінг, котрий у 1929 р. досліджував модель дуопольного ринку, а також розробив теорію щодо проблем експлуатації невідновлювальних ресурсів.

Після досліджень А. Вебера “штандортні” теорії набули значного поширення. Закономірно, що класичні теорії піддавалися критиці. Так, у 30-х роках ХХ ст. німецький економіст А. Предель показав поліваріантність оптимального розміщення виробництва, відкидаючи ідеалістичні уявлення попередників про наявність єдиного можливого варіанту оптимальної дислокації виробничого об'єкта, а шведський економіст Т. Паландер розробив штандортну теорію з урахуванням галузевої специфіки підприємств, територіальних особливостей і регіональних відмінностей цін на ресурси. Т. Паландер ввів у теорію розміщення нові, до цього не аналізовані фактори (попит, диференціація цін на ресурси), а також враховував можливості технологічної адаптації виробництва до тих чи інших умов розміщення. У 1935 р. дослідник у своїй книзі “Роботи з теорії розміщення” нарешті поєднав теорію розміщення підприємств і просторовий аналіз ринків і,

таким чином, консолідував півстолітнє теоретизування про розміщення в просторі промислових підприємств.

До середини ХХ ст. існуючі концепції розміщення та економічного простору починають узагальнюватися і набувати рис єдиної теорії, зароджується і розвивається регіональна наука. За висловом ідеолога цієї науки У. Айзарда, вона робить наголос на дослідженні просторового аспекту людської діяльності та його значенні для усвідомлення суспільної поведінки. У. Айзард, переборовши стереотипи класичних теорій розміщення і провідних шкіл економічної теорії, синтезував краще з наукової бази просторової та регіональної економіки і тим самим надав теорії розміщення більш загальну економічну форму. Теорія економічного простору в його наукових роботах [1] одержує новий, об'ємний вимір. У своїх численних працях У. Айзард адаптує методи макроекономіки до дослідження регіонів і міжрегіональних зв'язків, розробляє моделі просторової рівноваги та формування промислового комплексу, досліджує конфлікти в регіональних системах і просувається багатьма іншими науковими напрямками. Мета його аналізу – виявлення просторових взаємозв'язків не лише між окремими особами та їх діяльністю, а й між людьми та географічним середовищем.

Вчені-регіоналісти називають У. Айзарда батьком-засновником сучасної регіональної науки. Його дослідження започаткували цілий пласт наукових розробок у сфері регіоналістики.

Теорія економічного простору поступово набуває регіональних рис. І вже наступний етап її розвитку дає нам дослідження представників теорії кумулятивної причинності Г. Мюрдаля, А. Хіршмана, Ф. Перру, Х. Річардсона, Дж. Фрідманна, Т. Хегерстранда. Вихідними поняттями цієї теорії є уявлення про економічний простір як силове поле та поляризований простір, детермінуючими факторами в якому виступають полюси росту, агломерація та дифузія нововведень.

Один з найважливіших напрямів теорії розміщення пов'язаний з роботою шведського географа Т. Хегерстранда “Дифузія нововведень як просторовий процес” (1953), в якій досліджувалися проблеми просторового розвитку в умовах науково-технічної революції. Т. Хегерstrand увів в аналіз поняття і моделі, пов'язані з центрами нововведень і характером їх поширення по території, роллю інформаційних полів у цих процесах, ефектами контактів, сусідства і бар'єрів. За його моделлю новації поширюються у трьох напрямках: а) від розвинених економічних районів на периферійні території; б) від центрів найвищого ієрархічного ступеня до центрів нижчого порядку; в) від великих міст у прилеглі райони [8].

Теорія “дифузії нововведень” Т. Хегерстранда є науковою спробою довести неминучість притаманних ринковій економіці територіальних диспропорцій, які виникають унаслідок дії закону нерівномірності економічного розвитку.

Застосування теорії поширення нововведень Т. Хегерстранда дає можливість просторового аналізу процесів політичних і соціально-економічних змін у країні або конкретному регіоні, абсолютно нового погляду на процеси урбанізації та міграції населення, міжнаціональні конфлікти, проблеми кордонів та прикордонних територій.

З теорією дифузії нововведень нерозривно пов'язане поняття динамічних “пропульсивних галузей” і “полюсів зростання”. Автор теорії полюсів зростання французький економіст Ф. Перру вважав, що процес поширення нововведень визначає і прискорює економічний прогрес, та цілком відійшов від принципу гомогенності й рівномірності розвитку. Нововведення утворюють концентрації, групуючись навколо ключової галузі, яка, в свою чергу, генерує позитивний мультиплікаційний ефект та формує полюс зростання.

Полюси зростання у ході свого розвитку чинять сприятливий ефект на свою периферію (підлеглі фірми і території). Деформація економічного простору навколо домінуючої одиниці означає зміну форми і змісту відносин між економічними одиницями, що входять у

простір. Якщо раніше вважалося, що кожна фірма діє самостійно, керуючись тільки рівнем єдиної ціни на ринку її продукції і величиною своїх витрат, то тепер, згідно з Ф. Перру, потрапивши в поляризований простір, фірма повинна під час прийняття рішень врахувати прямий і непрямий примус, що виходить з полюса від домінуючої одиниці. У поляризованому просторі економічні одиниці ведуть себе вже не як взаємозалежні партнери, а як частини єдиної системи [3]. Таким чином, нерівність у Ф. Перру є основоположним принципом економічного розвитку.

В економічній географії Ф. Перру вважається одним із засновників теорій регіонального росту поряд з Т. Хегерстрандом і Дж. Фрідманном. У свою чергу Дж. Фрідманн – американський географ і урбаніст, – відомий як один із засновників центр-периферійної парадигми в географії, розглядав її в контексті міст та міських агломерацій. Він стверджував, що економічне зростання концентрується винятково у містах. Базуючись на власному досвіді роботи в країнах, що розвиваються, Дж. Фрідманн розробляв теорію територіального планування. Основною метою наукового пошуку була інтеграція районного та міського напрямків регіональних досліджень, які до цього розвивалися паралельно і незалежно один від одного, не дозволяючи вивчати територію в комплексі. В результаті виникла теорія комплексного дослідження всієї території, що включає як міські центри, так і взаємодіючі з центром периферії (хінтерленди).

Ідеї Ф. Перру розвинув його учень Ж. Будвіль, що не лише надав їм подальшого розвитку, а й зумів пов'язати теорію з конкретним простором, а саме: розробити регіональне тлумачення полюсу зростання. Таким чином, Ж. Будвіль уперше формулює тезу про те, що окремі національні регіони (а не країни в цілому) здатні акумулювати всі необхідні ресурси та створити умови для локального інноваційного розвитку і представляти власні держави на міжнародних ринках. Згідно з Ж. Будвілем, не кожен регіональний центр є полюсом зростання, а тільки той, в якому склалися “пропульсивні” галузі. На підставі цієї теорії економічний розвиток регіону обумовлюється пошуком галузей, що дадуть поштовх до розвитку всієї регіональної системи.

Поглиблення ідеї нерівномірного розвитку здійснила Дж. Джейкобс, розробляючи теорію урбаністичного зростання. Вона запропонувала поняття “регіону-міста” – місцевої агломерації, яка виступає ареною створення регіонального добробуту. Урбаністична система створює умови для взаємодії фірм, компаній, установ, організацій, котрі займаються абсолютно різними видами діяльності, що підвищує ймовірність виникнення новаторських форм бізнесу.

Представник британської школи Х. Річардсон також звертав увагу на скупчення міст, які стають великими промисловими центрами, своєрідними “полюсами зростання”. Він уважав, що регіональна агломерація стимулює технічний прогрес і ріст продуктивності праці, а також впливає на процеси розміщення підприємств. Х. Річардсон, на противагу існуючим моделям, що базуються на конкуренції регіонів за мобільні трудові та інвестиційні ресурси у межах визначеної динаміки розвитку національної економіки, запропонував модель генеруючого розвитку, згідно з якою основним стимулом розвитку економіки держави є економічне зростання та співпраця регіонів [10].

Теорія кумулятивної причинності Г. Мюрдала (1957) стверджує, що “гра ринкових сил призводить до поглиблення міжрегіональної нерівності, причому ця тенденція виражена тим сильніше, чим нижчим є рівень економічного розвитку країни” [17, с. 34]. Основним чинником, що сприяє поглибленню відмінностей у рівнях економічного розвитку різних регіонів, дослідник вважав привабливість для розміщення нових підприємств великих міських агломерацій, де можна отримати економію на виробничих та трансакційних витратах. Конкурентні переваги економічно слабозрозвинених регіонів (передусім, дешева праця), згідно з Г. Мюрдалем, виявляються недостатніми для компенсації цих агломераційних

переваг. Отже, Г. Мюрдаль вважав, що “безперервне зростання в одному регіоні відбувається за рахунок інших регіонів”, і лише за умови успішного державного та регіонального управління можливим є зближення рівнів розвитку регіонів держави [17].

Використання теорії кумулятивної причинності дозволяє зробити висновок, що процеси погіршення економічного розвитку регіону є кумулятивним ефектом невдалого господарювання суб'єктів регіональних органів влади і, як наслідок, бідності населення, соціальної нерівності, дискримінації, перетікання діяльності суб'єктів господарювання з легальних сфер діяльності в нелегальні або в інші регіони. На думку Г. Мюрдаля, інституційні фактори відіграють вагоме значення у формуванні ефективного ринкового середовища регіону, стимулюючи тим самим економічний саморозвиток суб'єктів господарювання.

Ідеї Г. Мюрдаля підтримав А. Хіршман у теорії незбалансованого розвитку (1960). Державний вплив на процес економічного розвитку А. Хіршман пов'язував з реалізацією стратегії “незбалансованого зростання”. Як і Г. Мюрдаль, він виходив з того, що економічний розвиток не може бути рівномірним і носить просторово концентрований характер. На його думку, на початковому етапі реалізації оптимальна стратегія економічного розвитку регіонів повинна бути орієнтована на активізацію обмеженого числа точок зростання, що дозволяють залучити значні ресурси. Проте, в подальшому, полюси зростання повинні забезпечити передачу імпульсів розвитку іншим територіям. Отже, А. Хіршман доходить висновку, що просторове зростання економіки в країні відбувається нерівномірно, в результаті чого рівні економічного розвитку територій тільки зближуються, але не вирівнюються [13].

Значний внесок у теорію економічного простору здійснив Е. Гувер. Він приділяв увагу оптимальному розміщенню приватних підприємств і їх впливу на економіку проблемних регіонів, що стимулює зростання виробництва та покращує структуру господарства. Роботи Е. Гувера присвячені дослідженню проблем концентрації економічного простору навколо великих міст. Згідно з Е. Гувером, економічний простір навколо великих промислових і фінансових центрів деформується і набуває особливих властивостей, які сприяють економічному зростанню в регіоні [3].

На фоні інтенсивного розвитку західних концепцій не можна не зазначити внесок радянських науковців у теорію економічного простору. Роботи радянської школи вирішували завдання підвищення економічної ефективності суспільного виробництва не тільки за рахунок мобілізації резервів промислового потенціалу, а й використання прогресивних форм територіального розміщення виробництва. Була усвідомлена виняткова значущість виробничого принципу під час формування територіальної структури держави, створенні схеми адміністративного та економічного поділу країни. У теоретичних витоків цих процесів стояли видатні російські вчені М.М. Баранський, М.М. Некрасов, А.Ю. Пробст, М.М. Колосовський, Ю.Г. Саушкін та ін.

Особлива заслуга в теоретичному обґрунтуванні економічного районування та формуванні територіальних виробничих комплексів (ТВК) належить М.М. Колосовському. В основу теорії ТВК ним покладено технологію енерговиробничих циклів, кожен з яких являє собою типову, стійку сукупність виробничих процесів, що виникають взаємообумовлено навколо основного процесу для цього виду енергії і сировини [9]. Метод енерговиробничих циклів став основним для економіко-географічної характеристики районів і дав змогу чіткіше з'ясувати структуру господарства та виробничі зв'язки всередині районів.

Ю.Г. Саушкін також розглядав енерговиробничі цикли як матеріально-технічну основу районних територіально-виробничих комплексів. У процесі дослідження за допомогою цього методу він виділяє конкретні системи поєднання виробничих процесів

окремих регіонів, аналізує їхню структуру і зв'язки, що становить особливу цінність для територіального планування [14].

Відмінність радянської економічної школи РПС полягала у вирішенні завдань розміщення з точки зору мінімізації сукупних витрат на протидію західних, що особливу увагу приділяли впливу ринку на розміщення. Крім того, основний об'єкт дослідження вчених західної школи – окреме підприємство, кардинальним же напрямком розвитку радянської школи було вивчення закономірностей розміщення продуктивних сил країни як єдиного комплексу, націленого на вирішення народногосподарських завдань. Такий підхід здійснив величезний вплив на просторовий розвиток країни, що до теперішнього часу визначає систему розміщення виробництва і розселення в державах колишнього СРСР.

Так само, як і на Заході, з середини ХХ ст. погляди радянських науковців спрямовуються на вирішення регіональних проблем. Найбільш швидкими темпами регіональна економічна наука почала розвиватися з середини 60-х років у зв'язку з проведенням масштабної економічної реформи в народному господарстві країни. Значний внесок у розвиток науки про регіони зробили академіки О.Г. Гранберг і А.Г. Аганбегян.

На початку 70-х років ХХ ст. починає швидко розвиватися теорія промислових комплексів, основи якої були закладені ще У. Айзардом на початку 60-х років [1]. У теорії промислових комплексів слід відзначити роботи М. Стрейт, К. Річтер, С. Цаманські. Зокрема, останній визначає комплекси як “групи галузей промисловості, що пов'язані потоками продуктообміну і мають схожі моделі локалізації” [3]. Як інструментарій досліджень використовувалася широко відома тоді модель “витрати-випуск”. У роботах В. Латам подібний підхід критикується з огляду на те, що не враховується просторова складова розрахунків і регіональна специфіка. Е. Хоув також критикує модель “витрати-випуск” і спроби обліку просторової складової за допомогою звичайного коригуючого коефіцієнта.

М. Стрейт пропонує формалізований підхід до визначення значимих зв'язків між галузями. В його основі лежить розрахунок двох коефіцієнтів – міри географічної близькості між двома галузями і коефіцієнта інтенсивності міжгалузевого потоку. В результаті індустріальні комплекси визначаються як сукупність пар галузей, для яких вказані коефіцієнти є значущими. Цей підхід було апробовано для виявлення індустріальних комплексів у Франції (13 комплексів) і Німеччині (14 комплексів) [11].

Учені ХХ ст. не лише популяризували простір, але й запропонували світовій практиці використання лінійних, сіткових та зональних форм його організації. В концепціях Е. Говарда, Т. Гарнє та А. Сорія-і-Мата визначено основні форми організації розселення (зонально-сателітарна, сітчаста й лінійна), які пізніше були покладені в основу проектів міст і регіонів Німеччини, Франції, Росії, Польщі і використовувались такими вченими, як Л. Гільберзаймер, Ле Корбюзьє, В. Лавров, М. Садовський та С. Сиркус, Я. Хмелевський [6].

Формування постіндустріальної цивілізації в останнє десятиріччя ХХ ст. та докорінні зміни у характері соціально-економічних відносин спричинили трансформацію уявлень про економічний простір, що знайшло своє відображення у роботах М. Портера, М. Енрайта, М. Сторпера, К. Фрімена, В. Лундвалля, Б. Йонсона та інших учених.

Пильну увагу регіональним проблемам приділяв М. Портер. Зокрема, з його ім'ям пов'язують появу і розвиток теорії економічних кластерів. Проте сам дослідник визнає, що свої ідеї він почерпнув із праць А. Маршалла про “концентрацію спеціалізованих галузей в окремих місцевостях”.

Важливим елементом теорії промислових кластерів М. Портера представляється положення, згідно з яким промисловий кластер формується тільки в тому випадку, якщо в регіоні зосереджено не менше двох галузей промисловості, котрі забезпечують

стійке регіональне зростання. Саме конкуренція, на думку М. Портера, виступає внутрішньою силою розвитку економіки регіону.

Сьогодні більшість науковців вважає, що регіони, на території яких формуються кластери, стають лідерами економічного розвитку і відображають конкурентоспроможність національних економік.

Теорія М. Портера отримала розвиток у працях багатьох західних економістів. Зокрема, Д. Майлата вивчає процеси, що відбуваються в кластері, з синергетичних позицій і на підставі цього робить висновок про необхідність розгляду регіону не як географічних рамок, а як складної системи, що має економічну і технологічну складові. Приклад такого підходу – роботи П. Кругмана, котрий запропонував концепцію “сукупної причинної зумовленості”, суть якої полягає в тому, що фірми прагнуть до найбільш концентрованого економічного простору, а простір має тенденцію до концентрації в місцях найбільшого розташування фірм. Концепція П. Кругмана отримала широке визнання в роботах західних науковців.

Значний внесок у розвиток кластерної теорії зробили дослідження А. Скотта, Б. Харрісона, Е. Маркузена, К. Кетельса, Б. Асхайма (1988-2000) та інших. Е. Бергман і Е. Фезер у монографії “Індустріальні та регіональні кластери” (1999) [16] визначили п’ять теоретичних концепцій, що підтримують кластерну теорію: зовнішньої економіки (вплив особливостей найближчого економічного простору); інноваційного середовища (природа інновацій, рівень знань і кваліфікації персоналу); кооперативної конкуренції (проблеми кооперування і конкуренції між елементами кластера), міжфірмової конкуренції; залежності шляху (вибір шляху розвитку залежно від чинників, не пов’язаних з поведінкою людей).

М. Енрайт висунув теорію “регіонального кластера”, згідно з якою конкурентні переваги формуються насамперед на регіональному рівні. Дослідник характеризує кластер як географічну агломерацію фірм, що працюють в одній або декількох суміжних галузях.

Слід зауважити, що теорія кластерів значною мірою нагадує радянські концепції територіально-виробничих і регіональних міжгалузевих комплексів, доповнених елементами ринкової економіки (конкуренції, характеру партнерства тощо), котрі були розроблені набагато раніше, ніж на Заході.

У рамках сучасних динамічних концепцій розміщення виділяються стадії територіального розвитку промислових фірм, на кожній з яких компанії керуються різними критеріями розміщення своєї діяльності. Так, М. Сторпер і Р. Уолкер виділяють чотири етапи в оцінюванні впливу промисловості на територію: “локалізація” – розміщення нових промислових фірм і підприємств на нових територіях; “селективна субурбанізація” – нарощування потужностей цих фірм у міру укріплення їхніх ринкових позицій на споконвічно обраних територіях; “дисперсія” – просування промислової фірми далі на периферію; “переміщення центра ваги в розміщенні” – перенесення виробництва під впливом оновлення промислової структури (наприклад, на основі технологічних нововведень), через зміну структури попиту, характеру еволюції старих галузей і виробництв. Фірми – носії процесів оновлення – найчастіше розміщуються за межами раніше виниклих великих промислових центрів, що повертає процес на стадію “локалізації”. Отже, М. Сторпер і Р. Уолкер, а також А. Скотт вважають головними не зовнішні умови і фактори розміщення, як у “штандортних” та подібних до них теоріях, а активну роль безпосередньо самих промислових фірм і підприємств у створенні умов для власного розвитку, особливості їх виникнення та функціонування, стратегії організації виробництва і збуту. Відповідно до цього, головну роль у формуванні регіональних господарських структур відіграють не якості території, а промислові фірми, що встановлюють регіональні взаємозв’язки і тим самим створюють власне регіональне господарське середовище, яке пристосовується до специфі-

чних місцевих умов і приводить до виникнення регіональної концентрації виробництва з власною динамікою розвитку. Першочергове значення мають вигоди агломерації.

У сучасних реаліях ключовими факторами розвитку економічного простору виступають: ефективне використання людського капіталу та накопичених знань, активне впровадження інновацій, кластеризація економіки, розвиток економіки навчання [2]. Зокрема, роль просторової економіки в регіональному розвитку з позицій нагромадження людського капіталу розглядається К. Карлсоном і В. Цангом. Пропонована ними модель описує динамічну взаємозалежність між накопиченням людського капіталу, регіональним поділом праці та просторовою структурою економіки на прикладі двох сусідніх регіонів. Аналіз на основі цієї моделі дозволяє оцінити, як відмінності в людському капіталі, екологічних умовах та стан ринку праці впливають на загальний економічний простір двох регіонів.

З середини 90-х років XX ст. з'являються роботи, в яких економічний простір розглядається з позицій мережевої економіки. Це цілком закономірно, тому що бурхливий розвиток нейрокібернетики у 80-х роках наклав досить сильний відбиток на розвиток всієї науки. Питання формування якісно нових механізмів розвитку в умовах мережевої економіки, розбудову якої спричиняє інформатизація сучасних соціально-економічних відносин, розглядаються в роботах М. Енрігта, С. Гоетца, Р. Шулера, Р. Капелли, Г. Шибусави. Зокрема, М. Енрігт доводить, що внутрішньомережева взаємодія фірм є важливим елементом індивідуальної конкурентоспроможності. Достатню увагу він приділяє впливу міжмережевої взаємодії фірм на загальний ринок праці регіону та змінам, які викликані мережевою організацією регіональної економіки. Більш докладно це розглядається у С. Гоетца, котрий вводить нове поняття “просторового працівника”, а ринок праці розглядається ним з позицій теорії промислових кластерів [3].

Дослідження впливу систем телекомунікацій на структуру економічного простору великого міста можна знайти у Р. Шулера, аналіз впливу глобальної телекомунікаційної мережі на просторову складову економічного розвитку зроблений у роботах італійського економіста Р. Капелло, котрий сформулював висновок, що невеликі фірми найбільшу ефективність діяльності мають у передмісті, тоді як великі – в центрі міста, оскільки у них є можливість найкращим чином використовувати позитивні ефекти концентрованого економічного простору.

Японський економіст Г. Шибусава розглядає мережеву форму організації економічних процесів на рівні окремої фірми з позицій використання телекомунікаційних мереж. На основі побудованих моделей імітації діяльності home-працівника і office-працівника науковець визначає оптимальну структуру фірми і приходиться до висновку про доцільність просторового (віртуального) об'єднання фірм, що використовують загальні технології.

Під час дослідження генези теорії економічного простору було б помилковим не згадати значення для її розвитку геополітичної концепції. Геополітика – це напрям, який досліджує політику держави щодо навколишнього середовища та розглядає проблеми, що виникають унаслідок просторових відносин [8]. Вона стоїть дещо окремо, але зробила певний внесок у пояснення просторового устрою сучасного світу. Великий внесок у розвиток геополітики зробив найвідоміший німецький географ Фрідріх фон Ратцель. В основу своїх досліджень він ставить державу, котру розглядає як живий організм, що з'єднує властивості народу і землі і, подібно всім організмам, бореться за своє існування. Будучи живим організмом, держава рухається і росте як ціле, а зміни в “організмі-державі” (зростання і скорочення) відображає його межа, яку дослідник називав “периферійним органом”.

Основна ідея Ф. Ратцеля полягає в тому, що держави мають тенденцію вростати у природні простори і така їхня тяга може бути задоволена лише у межах континентів. Цю ідею

розвинув послідовник Ф. Ратцеля шведський учений Р. Челлен. Він вважав, що держави являють собою форми життя: вони народжуються, розвиваються, в'януть і помирають. Їх буття підпорядковується загальному закону боротьби за існування – боротьбі за простір.

На основі концепції Р. Челлена Ф. Науманном була розроблена теорія “Серединної Європи”. Згідно з останньою, для того, щоб витримати конкуренцію з Англією, США і Росією, народи, які населяють Центральну Європу, повинні об'єднатися та організувати новий інтегрований політико-економічний простір. Проект Ф. Науманна мав на увазі інтеграцію Австрії, Німеччини та придунайських держав [3]. Слід зауважити, що ідея Серединної Європи не належить тільки Науманну. До нього цю ідею як панацею для Німеччини від зовнішньої небезпеки на заході (Англія, Франція) та сході (Росія) висловлювали і розробляли Й. Парч (“Серединна Європа”, 1906 р.), Р. Челлен (“Великі держави”, 1910 р.), Ф. Ліст (“Середньоевропейський союз держав”, 1914 р.), інші геополітики.

Подібний підхід підтримував і Х. Макіндер. Він вважав, що для держави найвигіднішим просторовим положенням є серединне, центральне, яке в конкретному географічному контексті може варіюватися. Х. Макіндер розглядав економічний простір через систему трьох концентричних кіл, у центрі яких знаходиться heartland – “земля серцевини”.

Проблемам геопросторового розвитку присвятили праці такі науковці, як Е.Б. Алаєв, В.Б. Сочава, О.Г. Топчієв, Б.С. Хорєв, П. Хаггет та ін. Взагалі, геополітичні теорії розвивалися багатьма вченими різних країн, однак до початку 30-х років XX століття вони почали набувати все більш ідеологічної і політичного значення, втративши економічний зміст, а отже і цінність для розвитку теорії економічного простору. Віддаючи належне основоположникам географічної та геополітичної концепцій, О.А. Біяков відзначає, що з економічної точки зору їх послідовники завели теорію економічного простору в глухий кут [3].

Серед іноземних дослідників теорії економічного простору слід назвати і російських науковців: А.Б. Аласва, Є.Г. Аніміцу, О.А. Біякова, Ю.Н. Гладкого, О.Г. Гранберга, В.В. Княгиніна, В.П. Кліманова, Є.Ю. Лейзеровича, В.Д. Уколова, В.В. Чекмарьова та інших.

Щодо сучасної української школи, яка вивчає теорію економічного простору, то під впливом еволюції світових наукових поглядів і вітчизняних досліджень радянської доби з регіональної проблематики, з одного боку, та реалій трансформаційної національної економіки – з іншого, вона йде трьома методологічними напрямками [7]:

- обґрунтування принципів розміщення продуктивних сил країни та регіонів, теоретичних і прикладних аспектів функціонування виробничого комплексу регіону, механізмів формування соціально-економічних систем розміщення та розвитку економічних потенціалів регіонів, розвитку і трансформації регіонального економічного простору (Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, М.І. Фащевський, Д.М. Стеченко, В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, О.І. Амоша, І.К. Бистряков, Т.В. Пепа, О.Є. Бавико та ін.);

- розробка теоретико-методологічних основ управління соціально-економічним потенціалом регіону в умовах децентралізації (М.Г. Чумаченко, С.І. Бандур, Т.А. Заяц, І.В. Терон, М.П. Бутко й ін.) та формування нової парадигми державної регіональної політики (В.А. Поповкін – регіонально-цілісний підхід до економіки; М.І. Долішній – генетико-еволюційна парадигма механізму регіональної політики; М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, Н.В. Вишневська та ін.);

- згладжування наявних відмінностей у розвитку регіонів та пошук механізмів державного сприяння проблемним регіонам і депресивним територіям (Ф.Д. Заставний, Я.В. Шевчук, В.А. Поповкін, Б.М. Данилишин та ін.).

Результати аналізу вітчизняних наукових праць останнього десятиріччя свідчать про орієнтацію досліджень на розвиток і поглиблення теорії економічного простору

взагалі і регіонального економічного простору зокрема. Особливо суттєвий внесок у цьому напрямку зроблено професором Т.В. Пепою, який не тільки дослідив сутність, структуру та специфіку регіонального економічного простору, але й особливості його трансформації за сучасних умов.

Вивчення множини наукових праць, пов'язаних з теорією економічного простору, дозволяє зробити висновок про різноманіття існуючих підходів до проблеми його визначення і дослідження. Всі вони свідчать про те, що до теперішнього часу склалося декілька напрямів розвитку методологічних аспектів цієї теорії. Однак поки що не вироблені єдині концептуальні основи, які б дали змогу інтегрувати вже розроблені елементи теорії економічного простору в цілісну логічну систему.

Список використаних джерел

1. Айзард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах / У. Айзард. – М.: Прогресс, 1966.
2. Бавико О. Є. Концептуальні підходи до визначення дефініції регіонального економічного простору [Електронний ресурс] / О. Є. Бавико // Ефективна економіка. – 2012. – № 4. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1064>.
3. Бияков О. А. Теория экономического пространства: методологический и региональный аспекты / О. А. Бияков; М-во образования Рос. Федерации, Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования “Кузбас. гос. техн. ун-т”. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2004. – 151 с.
4. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса / М. Блауг. – М.: Экономическая школа, 2005. – 704 с.
5. Вебер А. О теории размещении промышленности. Т. 1. Чистая теория размещения / А. Вебер. – М., 1909.
6. Герасимчук З. В. Зміст просторового розвитку міста / З. В. Герасимчук, Т. О. Ніщик // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Економіка”. – 2010. – Вип. 4(2). – С. 3-9.
7. Голікова Т. В. Світовий та український досвід державного регулювання економічного розвитку регіонів / Т. В. Голікова // Історія народного господарства та економічної думки України: збірка наукових праць. Частина 2. – К., 2009. – С. 62-71.
8. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
9. Колосовский Н. Н. Основы экономического районирования / Н. Н. Колосовский. – М., 1958. – 140 с.
10. Конкурентоспроможність територій: практ. посіб. / А. Ткачук, В. Толкованов, С. Марковський [та ін.]. – К.: Легальний статус, 2011. – 252 с.
11. Куценко Е. Кластеры в экономике: практика выявления. Обобщение зарубежного опыта / Е. Куценко // Обзоратель–Observer. – 2009. – № 10 (237). – С. 109-126.
12. Николаенко Д. В. Теория и методология исследования пространства и времени / Д. В. Николаенко // Сочинения. Том 2. – СПб.: Амадеус, 2002.
13. Різник Н. С. Обґрунтування теорій розвитку продуктивних сил та економічної злочинності при формуванні парадигми регіонального менеджменту детінізації економіки / Н. С. Різник // Економічний форум. – Луцьк, 2012. – № 1. – С. 243-254.
14. Саушкин Ю. Г. Энергопроизводственные циклы / Ю. Г. Саушкин // Вестн. Москов. ун-та геогр. – 1967. – № 4. – С. 67.
15. Batten D. Complex landscapes of spatial interaction / D. Batten // The Annals of Regional Science. – 2001. – V. 35.
16. Bergman E., Feser E. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applies [Електронний ресурс] / E. Bergman, E. Feser. – Режим доступу: <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter1.htm>.
17. Myrdal G. Economic theory and under-developed regions / G. Myrdal. – N.Y.: Harper & Row, 1957. – P. 34.